

Stichting Sobibor, oktober 2023

Dames en heren,

Het zijn lastige tijden. Het oplaaien van het geweld in het Midden-Oosten heeft niet alleen desastreuze gevolgen voor de mensen in de regio, of voor de politieke stabiliteit in de wereld, maar ook voor ons hier. Het betekent bijvoorbeeld dat herdenkingsmanifestaties moeten worden afgelast, dat er extreme uitlatingen worden gedaan op social media, dat er in de publieke ruimte toenemende spanningen zijn tussen mensen en groepen. Voor veel docenten betekent het dat ze hun woorden nog behoedzamer moeten kiezen, ook als ze de geschiedenis en actualiteit in het Midden-Oosten of de Holocaust in hun lessen behandelen.

Ik ben gevraagd om vandaag te spreken over de stand van zaken m.b.t. het onderwijs over de Sjoa. Ik zal proberen in de beperkte tijd die we hebben, enkele aspecten van het onderwijs in ons land over de Holocaust aan de orde te stellen, waarbij ik zal ingaan op de vragen hoe dit onderwijs zich heeft ontwikkeld vanaf de jaren zestig, op actuele uitdagingen, en op de verhouding tussen Holocausteducatie en bestrijding van antisemitisme.

In Nederland krijgt iedere leerling – meestal een aantal malen - te maken met onderwijs over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Dat gebeurt op verschillende niveaus, in verschillende leerjaren en bij verschillende vakken. Dat betekent overigens niet dat de Holocaust altijd een prominente rol heeft gespeeld in het onderwijs. Wereldwijd – ook in Nederland – werd in de eerste decennia na de oorlog aandacht besteed aan militaire en/of ideologische aspecten van de Tweede Wereldoorlog, en tot halverwege de jaren tachtig nauwelijks aan de vervolgingen en genocide. Nationale heldenverhalen en het vergeten van alle ellende leken belangrijker. Dat veranderde langzaam maar zeker: na het Eichmann-proces begin jaren '60 en met name na de uitzending van de televisieserie 'Holocaust', in 1979. Tijdens de jaren van de Koude Oorlog werd WOII herinnerd in de context van herwonnen nationale soevereiniteit, vrijheid en democratie.

Mensenrechtenschendingen en vervolgingen waren geen essentieel onderdeel van dat verhaal. Tot ver in de jaren zeventig werden Joden door de Nederlandse regering noch door voormalige verzetsbewegingen erkend als een specifieke groep van slachtoffers; volgens de Nederlandse historicus Ido De Haan reflecteerde dit de marginalisering van Joden in de Nederlandse samenleving.

Zelfs in Israël speelde de Holocaust lange tijd een ondergeschikte rol in het onderwijs; ook daar keek men liever vooruit. Tot 1976 verhaalden Israëlische

schoolboeken weinig over de Europese Jodenvervolgingen. Dit alles veranderde na de Zesdaagse Oorlog van 1967 en de Jom Kippoeroorlog van 1973. Daarna werd de Holocaust een veel belangrijker thema in het Israëliëse onderwijs: volgens de Amerikaanse historicus Peter Novick omdat Israël een historische legitimatie voor haar bestaansrecht nodig had.

Nederlandse schoolboeken hebben lange tijd een eenzijdig beeld van de Holocaust geboden. Men wilde in Nederland na 1945 een 'nieuw begin' realiseren, ook via het onderwijs. Dat betekende een terugkeer naar de traditionele Nederlandse identiteit, waarbij het niet essentieel leek om lastige aspecten van het verleden aan de orde te stellen. In het onderwijs werd de Holocaust lange tijd 'geëxternaliseerd': de Sjoa als een kwestie tussen nazi's en Joden. Dat is gedeeltelijk nog altijd zo: de Holocaust wordt beschreven vanuit Duits daderperspectief. Het beeld van de Nederlandse bevolking die zich niet tegen de vervolgingen kon verzetten vanwege het meedogenloze en totalitaire karakter van de nazi's, overheerst. Hiermee wordt de collectieve 'verzetsmythe' impliciet voortgezet - terwijl toch al lang bekend is dat veel Nederlanders steun boden aan de Duitse oorlogsinspanningen, dat de meeste Nederlandse ambtenaren meewerkten aan het Duitse bestuur, dat Nederlandse politiemensen deelnamen aan razzia's, en dat veel gewone burgers passieve omstanders waren. Wat de gevolgen waren voor individuele Joodse Nederlanders, wordt nauwelijks

besproken. De vervolgingen van de Joden ging, zoals een van de oudere schoolboeken het stelt, 'niet zozeer over de Joden, maar over de eeuwenlange traditie van tolerantie die op het spel stond'.

In het huidige onderwijs is Auschwitz het centrale referentiekader van de Holocaust geworden; andere vernietigingskampen, zoals Sobibór, worden nauwelijks genoemd. Een historische inbedding, zoals het joodse leven in Nederland vóór en na de oorlog, ontbreekt bijna geheel. Lesmethoden gebruiken veel voorbeelden van Nazipropaganda om het antisemitisme te illustreren, maar veelal zonder kritische en historische inleiding. Het gevaar daarbij is dat leerlingen onwillekeurig dergelijke stereotype beeldvorming t.a.v. Joden overnemen. In plaats van te verwijzen naar het belang van de Joodse cultuur voor de Europese samenleving, worden Joden over het algemeen gereduceerd tot een amorfe groep van slachtoffers.

Anno 2023 is de interesse voor de Holocaust onder jongeren onverminderd groot. Wel neemt hun kennis langzaam af. Eén van de redenen hiervoor zou kunnen zijn dat geschiedenis nog altijd een keuzevak is in de bovenbouw; zo'n 65% van alle Nederlandse leerlingen volgt geen geschiedenisonderwijs meer na het vijftiende levensjaar. In 2018 deed ik onderzoek naar de kennis van Nederlandse leerlingen in het voortgezet onderwijs over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Daaruit bleek dat een derde van de jongeren

geen idee had wat het begrip 'Holocaust' inhoudt, meer dan de helft kende het begrip 'antisemitisme' niet, en bijna driekwart kon het begrip 'genocide' niet omschrijven. Ook uit Brits onderzoek uit 2009 bleek dat een meerderheid van de jongeren weliswaar wist dat Joden de belangrijkste slachtoffers van de Holocaust waren, maar niet waarom ze vervolgd werden. Hun verklaringen leunden vaak op misvattingen en stereotypen.

Een andere mogelijke verklaring voor die afname in kennis is het feit dat de herinneringen aan en het beeld van de Holocaust aan het veranderen is. Er zijn steeds minder ooggetuigen in leven; dat wil zeggen dat we het meer en meer moeten hebben van de overlevering, ondanks het belangrijke werk wat nog steeds wordt gedaan door gastsprekers. Dat betekent dat veel jongeren de Holocaust niet meer kennen uit familie verhalen of via persoonlijke getuigenissen. Wij bevinden ons nu in een tijd waar nieuwe generaties leren over de Holocaust via musea, het onderwijs, literatuur of films en andere visuele media. Veel jongeren ontleen hun kennis aan (speel)films of games. Vaak zijn dergelijke vertolkingen niet erg diepgaand, genuanceerd of zelfs historisch correct. De 'oorlog' wordt hierbij verbeeld door narratieven waarbij de (jonge) toeschouwer emotioneel betrokken raakt: soms ten koste van de historische werkelijkheid.

Die afstand tot het verleden kan leiden tot een gebrek aan kennis, maar ook tot een gebrek aan emotionele en morele gevoeligheid. De Holocaust is geschiedenis geworden voor veel jongeren. Waar dat toe kan leiden, kunnen we illustreren aan de hand van het voorbeeld van de commotie die enkele weken geleden ontstond rondom het actualiteitenprogramma Editie NL. Men had een item gemaakt over de actuele situatie op het Nederlandse spoor, zoals het aantal kilometers treinspoor en het aantal stations in Nederland. Een redacteur gebruikte daarbij een ANP-foto van het eindspoor dat naar voormalig vernietigingskamp Auschwitz leidt. Blijkbaar had deze journalist het iconische beeld niet herkend; de redactie bood excuses aan.

Sommige kennis zal dus verdwijnen, hoe moeilijk dat ook is om te aanvaarden. Aan de andere kant zullen we moeten accepteren dat de manier waarop wij omgaan met het verleden op een natuurlijke wijze aan het veranderen is. We kunnen het verleden niet bevriezen. Jonge mensen gaan een andere relatie ontwikkelen tot deze geschiedenis en zijn ook geïnteresseerd in andere thema's: klimaat, slavernij, gender, racisme, migratie, om een aantal te noemen.

Onderwijs over de Holocaust bevindt zich kortom in een staat van constante evolutie. Naarmate nieuwe generaties opgroeien en de temporele afstand tot de Holocaust toeneemt, is het van belang om de didactische en

pedagogische uitgangspunten van Holocausteducatie te blijven herzien. Educatie over de Holocaust staat heden ten dage veelal in het teken van lessen over antisemitisme, racisme, discriminatie of tegengaan van stereotyperingen. In het Nederlandse onderwijs is – in andere woorden - in toenemende mate sprake van ‘leren van de Holocaust’, in plaats van ‘leren over de Holocaust’. Hoewel een dergelijke interdisciplinaire aanpak van grote waarde kan zijn, zou ik willen stellen dat de Holocaust toch in eerste instantie dient te worden begrepen vanuit de unieke historische factoren die deze gruweldaden mogelijk hebben gemaakt. Dat stelde ook de Duitse filosoof Theodor Adorno in zijn beroemde artikel *Education after Auschwitz* (Adorno, 1971). In de eerste zin hiervan formuleert hij de essentie van zijn betoog: ‘De belangrijkste eis aan alle onderwijs is dat Auschwitz niet opnieuw gebeurt’. Adorno beschrijft vervolgens de blinde onderwerping aan het gezag, de verheerlijking van hiërarchische functies en processen van uitsluiting als oorzaken van de tragedie. Als we Adorno’s pleidooi kritischer beschouwen, lezen we dat hij ook benadrukt dat de ‘specifieke, historisch objectieve omstandigheden’ van de Holocaust begrepen moeten worden. Racisme en intolerantie zijn dus geen vastomlijnde fenomenen, maar tijd-, plaats- en contextafhankelijk.

Het bestuderen van de Holocaust kan in deze zin leiden tot een breder begrip van mondiaal massageweld en tot bevordering van naleving van

mensenrechten en maatschappelijke betrokkenheid. Onderzoek naar de systematische vervolging van Joden en andere slachtoffergroepen roept algemene vragen op over menselijk gedrag. De Holocaust kan daarom worden gezien als de verwoestende illustratie van vooroordelen, discriminatie, antisemitisme en ontmenselijking.

Jongeren van nu realiseren zich niet altijd welke impact deze geschiedenis heeft en had. Niet alleen op de levens van de overlevenden, nabestaanden en ooggetuigen van toen, maar ook op hun kinderen en kleinkinderen. Zo brachten enkele van onze studenten enkele jaren geleden het leven in kaart van de Joodse familie Falkenstein uit Roermond. Ze ontdekten dat het jongste kind Eddy, geboren in 1941, de Shoah had overleefd, omdat zijn ouders hem bij een bevriende familie in Amsterdam hadden ondergebracht. De rest van de familie is in Sobibór vermoord. De studenten konden Eddy – inmiddels een oudere man – opsporen en nodigden hem uit om aanwezig te zijn bij hun presentatie, samen met zijn vrouw. Hun aanwezigheid en persoonlijke familie verhalen leverden bijzondere en ontroerende ogenblikken op, die studenten niet snel zullen vergeten.

Wat zorgelijk is, is dat de huidige generatie jongeren al zo lang in vrede en veiligheid leeft, dat het lijkt alsof de noodzaak om te herdenken hoe het in de oorlog was, minder urgent wordt. Veel jongeren lijken weinig besef te

hebben van het belang van kennis over de oorlog en de vervolgingen. Hoe democratie en rechtsstaat buiten werking werden gezet, hoe mensen uit de maatschappij werden uitgesloten, gedeporteerd en vermoord. Als vrede en vrijheid vanzelfsprekend worden, komen deze in gevaar. Maar vrede en vrijheid zijn niet vanzelfsprekend: kijk maar naar de oorlog in Oekraïne, het Midden-Oosten of naar de toenemende polarisatie in ons land. Ook antisemitisme is nooit weggeweest: dat hoef ik hier niet te benadrukken. De Anne Frank Stichting deed in 2022 onderzoek onder 432 docenten in Nederland over de aard en omvang van antisemitische voorvallen onder middelbare scholieren. Voetbal was de meest voorkomende context waarin leerlingen Joden als groep beledigden. Als het conflict in het Midden-Oosten oplaait, neemt antisemitisme toe. Antisemitisme manifesteert zich ook onder extreemrechtse, nationalistische jongeren en onder linkse anti-Zionisten. Het bagatelliseren of ontkennen van de Holocaust is daar soms onderdeel van: 14% van de docenten in het onderzoek gaf aan hiermee geconfronteerd te zijn.

De genocide op de Europese Joden is een moeilijk te begrijpen proces van gedetailleerde en complexe ontwikkelingen. Veel leermiddelen bieden nog altijd onvolledige, onjuiste of eenzijdige informatie over de Holocaust. Ook neemt de kennis van docenten af. Veel jongeren – zo weten we uit onderzoek – reproduceren oude en hardnekkige stereotypen en

vooroordelen met betrekking tot Joden: Joden zouden extreem rijk en machtig zijn, uit op wereldheerschappij of antichristelijk. Soms worden zelfs nazi-rationale kenmerken aan Joden toegekend. En erger: vaak herkennen jongeren die vooroordelen niet eens. Daar ligt een belangrijke taak voor het onderwijs.

Aan de andere kant zijn jongeren wel degelijk geïnteresseerd en betrokken. Meer dan de helft van de jongeren vindt het goed dat er op scholen tijd wordt besteed aan de Holocaust. Ze menen dat er lessen van kunnen worden geleerd. En ze hebben 'respect voor de slachtoffers'. Jongeren vinden de jaarlijkse herdenkingen op 4 mei belangrijk tot zeer belangrijk. Een grote meerderheid geeft aan twee minuten stilte in acht te nemen.

Het is denk ik goed om samen met jongeren te beseffen dat de Holocaust geen abstractie is, maar een complexe reeks van uiterst gewelddadige gebeurtenissen die heeft geleid tot de moord op miljoenen mensen: Joden, Sinti en Roma, mensen met verstandelijke of fysieke beperkingen, religieuzen, krijgsgevangenen, intellectuelen, etc. etc. De Holocaust was geen abstractie, er waren slachtoffers, omstanders en daders. Bovendien was het een transnationale gebeurtenis, die over landsgrenzen heen reikte. In Duitsland is de Holocaust – na een lange worsteling - nog steeds het centrale referentiepunt van het historische zelfbeeld. 'Men is pas echt Duits', zoals

een krant het in januari 2015 stelde, 'wanneer men zich de wreedheden van de nazi's herinnert en besloten heeft om verantwoordelijkheid nemen voor dit verleden'. Niettemin is ook deze consensus in Duitsland aan het verschuiven. Maximilian Krah bijvoorbeeld, is lid van het Europees Parlement en een vooraanstaand politicus in de AfD. Vorige maand publiceerde hij een video waarin hij het Duitse naziverleden bagatelliseerde. Krah beweerde:

“Onze voorouders waren geen criminelen; je kunt trots op ze zijn en op wat ze hebben opgebouwd. Duitse liederen, Duits vakmanschap, Duitse gedichten, Duitse gedachten zijn allemaal dingen waarvoor Duitsland over de hele wereld meer geliefd is dan bij zijn eigen politici of leraren”.

Het is niet het enige voorbeeld van een andere omgang of 'politisering' van de Holocaust. Kijken we bijvoorbeeld naar Rusland en Oekraïne, dan zien we dergelijke ontwikkelingen al langer.

In Polen en Hongarije is de herinnering aan het oorlogsverleden misschien nog complexer. Al jaren proberen nationalistische politici de betrokkenheid van niet-Joodse Polen en Hongaren bij de Holocaust te bagatelliseren of te ontkennen. Een voorbeeld uit Polen: op een dag in juli 1941, werden honderden Joden vermoord door hun Poolse burenen in het dorp Jedwabne, bijna 160 kilometer ten noordoosten van Warschau. Vrouwen, kinderen en

mannen werden levend verbrand in de dorpschuur terwijl de joelende menigte toekeek. Hun huizen werden geplunderd. Op een monument dat na de oorlog werd opgericht in de buurt van de schuur waar de Joden waren verbrand, werden Duitse nazi's als schuldigen aangeduid. Zestig jaar later verscheen dit boek, van de Poolse historicus Jan Tomasz Gross: *Neighbours: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Gross onthulde de waarheid, op basis van interviews met overlevenden en documenten die lang verborgen waren gebleven in archieven. Het bloedbad was gepleegd door de lokale dorpingen en niet door hun Duitse bezetters. Soortgelijke bloedbaden hadden elders ook plaatsgevonden. Het zorgde voor een storm van protest in Polen: de toenmalige minister van Onderwijs verklaarde dat de these van Gross 'een kwestie van opinie' was. In 2018 werd Artikel 55A aangenomen, waardoor het een misdaad werd om Polen publiekelijk te beschuldigen van deelname aan nazi- of communistische misdrijven. Die wet is inmiddels ingetrokken, maar de sentimenten leven nog steeds.

Tot slot de vraag of en in hoeverre Holocaustonderwijs jonge mensen kan sensibiliseren voor historische en eigentijdse vormen van antisemitisme. Uit onderzoek blijkt dat dit niet altijd het geval is. De bevindingen hiervan suggereren dat de mate waarin Holocausteducatie effectief is in het

vergroten van veerkracht tegen antisemitisme sterk afhankelijk is van een aantal factoren:

- plaats en tijd die aan de Holocaust wordt besteed binnen het curriculum
- kennis en motivatie van docenten
- kennis van jongeren over Joodse cultuur, voor- en naoorlogse geschiedenis van Joodse gemeenschappen
- positie van (nazi-)antisemitisme in het curriculum
- pedagogische en inhoudelijke professionalisering van docenten

Onlangs waren wij met een groep van 30 studenten een week in Polen. We bezochten daar het voormalig concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau. Eén van de studenten is opgegroeid in Nederland en heeft een joodse vader en een grootmoeder die in Israël leven. In Polen zochten en vonden we documenten van zijn familie; Slowaakse Joden die in 1942 naar Auschwitz waren gedeporteerd. De documenten toonden informatie over zijn overgrootmoeder en zo'n 15 andere familieleden: wanneer ze waren aangekomen, waar ze gewoond hadden, en wanneer ze waren overleden. In alle gevallen was de doodsoorzaak 'influenza'. De griep als eufemisme voor totale uitputting. De familie in Israël vernam deze informatie voor het eerst: de grootmoeder – die als kind was meegegeven met een vluchtende familie -

had nooit geweten wat er precies met haar moeder was gebeurd. Voor onze student was het een onvoorstelbare ervaring: hij was – zoals anderen ook die week – letterlijk sprakeloos bij het zien en horen van zoveel menselijk leed. En hij ontmoette zichzelf daar, door te begrijpen dat zijn bestaan had afgehangen van de geslaagde vlucht van zijn oma.

Door de ervaringen van onze student leerden de andere studenten over hem en zijn familie, over antisemitisme en vervolging, en over zichzelf. Dergelijke persoonlijke ervaringen heeft niet iedereen. Maar de verhalen kunnen wel verteld blijven. In de huidige samenleving is de menselijke verbinding soms onzichtbaar: door toenemende polarisatie en gebrek aan empathie voor de ander lijken we van elkaar te vervreemden door identiteitsdenken. We weten dat **inleving** een werkzaam mechanisme is om vooroordelen te verminderen. Begrijpen van en luisteren naar het standpunt van de ander is essentieel, ook al ben je het er niet mee eens. De Poolse journalist Ryszard Kapuscinski schreef ooit dat de mens bij elke ontmoeting met een ander kon kiezen uit drie mogelijkheden: het voeren van oorlog, het optrekken van een muur of het aangaan van een dialoog.

Jongeren willen zo'n dialoog aangaan. Ze zijn op zoek naar de geschiedenissen van hun voorgelacht. En ze moeten daarbij worden geholpen: op school, in musea en in de familie. Ieder mens wil zich

verbonden weten met de ervaringen van eerdere generaties. Want juist die verbondenheid maakt dat mensen een eigen, duidelijk gedefinieerde identiteit ontwikkelen, op basis waarvan men kracht, waarde en worteling ervaart. Alleen dan kan men met gerust hart een confrontatie met een andere cultuur aangaan. De ander vormt een spiegel, meende Kapuscinski, waarin we onszelf bekijken en waarin we bekeken worden, een spiegel die ons ontmaskert en ontbloot, iets wat we vaak liever willen vermijden.

Marc van Berkel